

*Г. О. Коржов,
канд. соціол. наук*

*Genadiy O. Korgov,
Ph.D. in Sociology*

ОЛІГАРХІЯ ЯК МОДЕЛЬ ОБМЕЖЕНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Abstract. The author analyzes the nature of the oligarchical domination and the genesis of the modern oligarchy as a model of the limited modernization of the Ukrainian society in the period of the post-Soviet transformation.

Вступ

Однією із найбільш актуальних і важливих з точки зору перспектив подальшого розвитку проблем пострадянської трансформації є питання про сутність або природу суспільно-політичної системи, яка формується. На тлі дискусій про зміну політичних інститутів і перехід до парламентсько-президентської форми правління, які активно нав'язуються політикумом суспільству, на задній план відступило питання про глибинну, автентичну природу суспільної моделі. Чи забезпечує вона у своєму нинішньому вигляді передумови, необхідні для поступового, сталого та збалансованого розвитку нашого суспільства? Чи враховує вона інтереси різних груп і прошарків населення, як з високим, так і з низьким статусом? Чи сприяє вона подоланню кричущих несправедливостей та нерівностей, які панують протягом останніх років? Ці проблеми є частиною дослідницької програми з більш широким аналітичним горизонтом.

Відповіді на ці питання неможливо без глибокого та незаангажованого соціологічного аналізу тих механізмів соціальних відносин, які є латентними, прихованими від прямого, безпосереднього спостереження публіки.

Природа олігархічного панування

Перш за все, йдеться про аналіз багатовимірного соціального явища, яке отримало назву олігархії. Зазвичай, під олігархією розуміють контроль чи урядування вузької групи людей. Таке розуміння феномену походить від класичних праць античних мислителів, зокрема Платона. В модерному науковому дискурсі його почали використовувати для позначення моделі керування в рамках певних інститутів масової демократії, таких як політичні партії, профспілки, групи інтересів та лобі. У цьому сенсі популярності набув „залізний закон олігархії”, сформульований відомим німецьким соціологом Робертом Міхельсом у

роботі „Політичні партії” (1911). На початку 90-х-рр. минулого сторіччя поняття набуло нового звучання та почало використовуватись у більш широкому соціальному контексті по відношенню не стільки до моделі управління окремими організаціями, скільки до специфічної форми урядування, яка склалася в державі загалом.

Протягом останнього десятиліття в Україні сформувався саме такий, особливий політико-економічний режим, що ґрунтується на симбіозі політики та економіки, влади та власності, на зрощуванні політичної та економічної еліт. Економічна міць олігархів базується на їхніх політичних зв'язках, наближеності до правлячих кіл, можливості забезпечувати собі на рівні прийняття державних рішень особливо сприятливі умови для ведення бізнесу. Вони можуть конвертувати свій фінансово-економічний капітал в політичний, а останній у свою чергу – ще в більші матеріальні ресурси.

Олігархія з'явилась у винятковий історичний період, коли перед країнами пострадянського простору постали три виклики небудалої ваги: створення власних держав, перетворення адміністративно-командної системи економіки на ринкову та впровадження демократичних інститутів і практик у суспільне життя. Олігархія стала своєрідної відповіддю цих незрілих, недорозвинутих і недомодернізованих суспільств на ці виклики історії.

Усталення олігархії суперечить очікуванням і прогнозам багатьох колишніх советологів і нинішніх фахівців, які сповідують парадигму транзиту, тобто реформування радянської системи за задалегідь прийнятим зразком. Цей зразок передбачає виконання певної програми, яка, на думку її розробників, має забезпечити поступовий прогрес суспільств шляхом переходу від авторитаризму до демократії, від централізованої, одержавленої економіки до ринкової. Реальність виявилась значно складнішою та непередбачуванішою, а модель транзиту абсолютно неадекватною для розуміння процесів, що відбуваються. Переважно в рамках західних підходів негативні процеси постсоціалістичної трансформації пояснюються через призму так званої „моделі краху або провалу” (model of failure), під якою розуміється нездатність країн, що трансформуються, досягти цілей, визначених західними радниками (критика такого підходу в його макроекономічній частині міститься, зокрема, в працях видатного економіста сучасності Джозефа Стігліца [1]). Водночас недостатня увага приділяється фундаментальному в цьому контексті питанню: чи ціль, яку ставлять перед собою правлячі еліти, збігається з тою, яку мають на увазі західні аналітики, чи вона радикально різниться. Окрім того, аналіз олігархії як певної аберації, тимчасового відхилення від стратегічної мети – демократії та ринку – звужує можливості для глибокого та адекватного аналізу цього феномену.

У даній роботі, по-перше, ставиться під сумнів адекватність теоретичної моделі транзиту взагалі та її придатності для пояснення олігархії зокрема, а по-друге, робиться спроба розгляду цього феномену як якісно специфічної моделі соціальної організації, здатної до самовідтворення та еволюції, а також суттєво відмінної від проміжної стадії на шляху від соціалізму до капіталізму. Ця модель набуває форм контрольованої або незавершеної модернізації, що відбувається в історично залежних, незрілих суспільствах із слабо вираженою громадянською ідентичністю.

Цей різновид модернізації здійснюється таким чином, що інтереси правлячого класу забезпечуються в першу чергу і за рахунок експлуатації всього населення. Тобто ця модернізація ініціюється та спрямовується саме тими соціальними акторами, які водночас є її головними, а часто-густо і єдиними переможцями та користувачами її плодів. Починаючи реформи, ці соціальні агенти, з одного боку, не доводять їх до логічного завершення, а з іншого, не намагаються їх повністю загальмувати чи звести нанівець. Вони, скоріше, направляють їх у таке русло, яке повністю забезпечує їм можливість повного контролю над ситуацією та отримання ренти від свого панівного становища. Як правило, ці реформи носять половинчастий та обмежений характер, створюючи широкі можливості для зловживань та використання спеціально створених переваг, які базуються на ринкових диспропорціях і системних недоліках. Ті соціальні сили, які в короткостроковій перспективі є переможцями трансформації і які, на перший погляд, мали б підтримувати поступ реформ, виявляються їх завзятими противниками. Ці переможці намагаються законсервувати ситуацію власного панування, створити, за висловом Дж. Гелмана, так звану рівновагу часткового реформування (*partial reform equilibrium*) [2]. Це той проміжний еквілібріум, коли панівні прошарки мають можливість отримувати максимальні прибутки з започаткованих реформ, перекладаючи максимальний соціальний тягар на всю решту суспільства. Такий непропорційний та несправедливий розподіл благ і втрат стає можливим завдяки слабкості громадянського суспільства, відстороненню громадян від контролю над політичними елітами та від участі в прийнятті рішень у сфері державного управління. Невипадковим є те, що найбільший опір послідовному та повномасштабному втіленню ринкових і демократичних реформ чинять не ті, хто найбільше постраждав від їх започаткування, — пенсіонери, робітники, безробітні чи працівники бюджетної сфери. Це роблять ті, хто, здавалося б, мав виступати в ролі їх апологетів, ті, хто опинилися в найкращому становищі від початкової лібералізації, менеджери підприємств, банкіри, чиновники, мафіози. Ось чому лібералізація в таких умовах призводила до приватизації без створення ефективних ринкових інститутів і механізмів регулювання. Аналогічним чином, демократизація носила декоративно-декларативний, суттєво обмежений, контрольований зверху характер, не призводячи до справжніх змін в системі державного управління, взаємовідносин між владою і народом, державою і суспільством і не змінюючи природи соціальних відносин. Більше того, демократичні інструменти були поставлені на службу домінуючому класу.

Олігархія і кланова модель суспільства

Олігархія являє собою продовження, розвиток і перенесення на вищий рівень урядування кланової моделі суспільної організації, яка базується на неформальних структурах влади прихованих і потужних кланів. За визначенням Наталії Дінелло, яка досліджувала соціальні мережі у двох постсоціалістичних суспільствах, Росії та Угорщині, клан є партикуляристською та щільною мережею, базованою на довірі та надійності, ієрархічною та непрозорою. У такій мережі домінує вертикальна модель обміну та асиметричні обов'язки сторін [3, с. 595–596]. Кожний клан розділяє певну систему цінностей, символів, інте-

ресів, норм поведінки, підтримує сильну внутрішньогрупову дисципліну та солідарність, а також зберігає бар'єри на вході. Клани побудовані на непрозорості соціальних відносин, на принципах неpubлічності суспільної діяльності. Заглиблений своїми коріннями в традиційне суспільство, клан у сучасних умовах може відігравати суттєву інтеграційну функцію, згуртовуючи певну сукупність людей у боротьбі за обмежені ресурси. Водночас в інших частинах соціального простору створюється певне розрідження, слабкість соціальних зв'язків, атомізація індивідів. Це надає клану додаткових переваг, дозволяючи, з одного боку, користуватися слабкістю інших форм суспільної інтеграції та привласнювати ресурси тих, хто опинився за його межами, а з іншого, — робить кланову модель більш привабливою в очах індивідів, залучаючи додаткові людські ресурси. В сучасних економіках кланові структури створюються для пошуку рентних переваг на противагу діяльності, націленої на зростання прибутку. Рента стає можливою в умовах істотного обмеження конкуренції, монополізації ресурсів, створення бар'єрів на шляху підприємницької діяльності, обмеження можливостей для її реалізації. Щоб створювати та підтримувати умови для отримання ренти, клани мають не просто мати зв'язки з політичним класом, але й бути його невід'ємною частиною, безпосередньо або опосередковано через корумпованих чиновників і політиків брати участь у прийнятті державних рішень. Клани в українських умовах використовують державні інституції для досягнення своїх вузькоприватних або корпоративних цілей, фактично привласнюючи державні функції як такі. Оскільки існує декілька кланів, виникає потреба в координації їх діяльності та недопущенні або хоча б мінімізації конфліктів у їх взаємовідносинах. Таку функцію може брати на себе авторитарний правитель, що і спостерігалось в Україні протягом президентства Л. Кучми.

Особливість ситуації в Україні полягає в існуванні кількох кланів, які виникли за регіональною ознакою. В політичному дискурсі вони отримали евфемістичну назву фінансово-промислових груп. Найпотужніші з них асоціюються з Донецьком, Києвом, Дніпропетровськом і Харковом. У рамках одного регіону може існувати декілька кланових об'єднань, як, наприклад, два в Донецьку, які сформовані навколо двох потужних корпорацій СКМ (System Capital Management) та ІСД (Індустріальний союз Донбасу). Кожен з них контролює велетенські виробничі ресурси в різних сферах господарства. Скажімо, СКМ володіє металургійними, машинобудівними, хімічними, вугільними підприємствами, енергогенеруючими та енергорозподіляючими потужностями, мобільними та стаціонарними телефонними операторами, банками, медіа-ресурсами і, нарешті, футбольним клубом „Шахтар”. Окрім того, це угруповання повністю контролює та фінансує одну з найпотужніших партій в Україні — Партію регіонів, яка отримала найбільшу кількість депутатських мандатів на останніх парламентських виборах. Кожний з кланів являє собою політико-економічне угруповання, де економічні ресурси використовуються для розширення політичної влади, а остання, у свою чергу, — для подальшого посилення економічної могутності.

Клани є центральною ланкою в ланцюгу системи патронально-клієнталістських відносин. Це певні центри організації та самовідтворення цієї системи, які сприяють її поширенню та зміцненню в суспільстві загалом. На початкових

етапах дослідження клієнталізм застосовувався антропологами та, дещо пізніше, політологами по відношенню до специфічної моделі соціальної організації та інтеграції суспільства на локальному рівні, в межах міжособистісних відносин, дуже обмежених за масштабами, напівінституціоналізованих стосунках між одним патроном і кількома клієнтами. Причому йшлося, як правило, про суспільства, які зберегли суттєвий компонент традиціоналізму в своїй переважно модерновій соціальній та інституціональній структурі. Наприклад, колективна монографія під редакцією відомих західних дослідників Е. Геллнера та Дж. Уотербері була присвячена патрон-клієнтській моделі соціальних відносин в країнах Середземномор'я, зокрема в Греції, Італії, Лівані, Південній Франції, на Мальті та Кіпрі [4]. Однак уже в цьому дослідженні спостерігається схильність розглядати клієнталізм за межами безпосередньої взаємодії агентів – у рамках широкого розмаїття соціальних відносин, організацій і структур. Нині дане поняття використовується в більш широкому контексті для пояснення феноменів соціального масштабу, починаючи з корумпованості державних чиновників і закінчуючи процесами соціальної стратифікації. Це пов'язане з усвідомленням того, що ані з досягненням певного рівня економічного розвитку або модернізації, ані з встановленням демократичної форми урядування клієнталістські відносини не зникають, а продовжують визначати зміст і форму суспільних відносин.

Кауфман [5, с. 285] вирізняє три ключові характеристики патрон-клієнтських відносин: 1) вони відбуваються між акторами нерівного соціального статусу та рівня владних повноважень; 2) вони ґрунтуються на принципі взаємності; 3) вони носять партикуляристський і приватний характер, тільки частково базуючись на публічному праві або соціальних нормах. Такий тип відносин може мати місце як у рамках демократичного, так і авторитарного політичного режиму, виконуючи при цьому різні функції і допомагаючи акторам досягати різних цілей.

В умовах суспільства, що трансформується, клієнтела має особливо привабливу силу для значної частини населення. Перш за все, це пов'язане з великими економічними та соціальними втратами, яке несе суспільство протягом періоду трансформації, і відсутністю ефективної системи мінімізації таких втрат, неадекватністю моделі та інститутів соціального захисту. Коли публічний простір не пропонує людині механізмів підтримки, вона шукає їх у просторі не публічному.

По-друге, трансформація супроводжується масштабною дезінтеграцією суспільства, атомізацією суспільних відносин і поширенням аномії не тільки серед верств населення, які зазнали значних втрат, але й серед тих, хто подолав труднощі й досяг успіху. В таких умовах публічний простір набуває в очах людей особливої небезпеки та підсилює відчуття відчуження. Людина шукає більш персоналізованих відносин, відчуття приналежності до певної соціальної спільноти і знаходить його в клієнтельній мережі.

По-третє, відновленню та посиленню клієнтели сприяє попередній досвід, а саме стійкі патерналістські стереотипи відносин, які склалися в умовах радянського суспільства. Патерналізм пронизував усі сфери життя – від стосунків між директором і робітниками на підприємстві до відносин між громадянином і державою. Ось чому клієнтельна мережа стала найефективнішою моделлю со-

ціальної організації, особливо за умов відсутності іншої, альтернативної матриці. До того ж ця модель була добре знайомою для еліт і могла бути легко відтворена за нових історичних умов, завдяки наявності необхідних для цього ресурсів.

В умовах впровадження нових суспільних і, перш за все, економічних відносин клани з обслуговуючими їх клієнтами мали найбільші можливості для ведення агресивної політики з накопичення ресурсів і влади. З цією метою використовувались ті великі та різноманітні можливості для зловживань та привласнення національних багатств, які надавали недосконалі закони та слабкість державних інституцій. Кланові структури більше за інших соціальних акторів зацікавлені в збереженні правової невизначеності, непрозорості в прийнятті державних рішень, відсутності громадського контролю за державою та монополіями, оскільки все це дозволяє зберігати *status quo* в розподілі ресурсів і можливостей на користь патронів. Останніх також цікавить збереження тісних залаштункових стосунків з корумпованими чиновниками. Саме тому корупція є невід'ємною та природною частиною посткомуністичного клієнтизму. Угорський дослідник А. Шайо стверджує, що ці два явища існують в режимі симбіозу, називаючи їх не інакше як „клієнталістська корупція” [6, с. 3]. Фактично клієнталізм не просто породжує корупцію, а робить її всеохоплюючою, систематичною та структурною, „корупція стає фундаментом суспільних структур клієнтистського типу” [Там же].

Фактори формування олігархії

Становлення олігархічних відносин у перехідних суспільствах пострадянського типу було викликане двома групами факторів. Першу створюють інституційні, структурні та соціокультурні моделі розвитку, які перейшли українському суспільству у спадок від минулого. Вони справили вплив на вибір шляхів розвитку на відповідному етапі реформування, позначаючись на його змісті, формі та термінах впровадження, а також продовжують певною мірою визначати траєкторію сучасного шляху. Така історико-культурна обумовленість в соціологічній науці отримала назву „залежності від пройденого шляху” (*path-dependency*). Ця історична спадщина має як довготерміновий вимір, так і короткотермінову перспективу, пов'язану з радянським минулим. Остання є найбільш впливовим компонентом, оскільки є не стільки історією, скільки частиною буття багатьох громадян вже в нових історичних умовах. Слід, однак, мати на увазі, що історичний шлях розвитку не детермінує в формі „залізного закону історії” те, куди і як ми будемо рухатись далі. Він, скоріше, створює певні обмеження та вказує на найбільш вірогідні дороги подальшого руху, не відкидаючи при цьому існування альтернативних напрямків розвитку. Як справедливо вказує Д. Норт, „залежність від траєкторії попереднього розвитку концептуально звужує набір альтернатив й обумовлює зв'язок між рішеннями, що приймаються в різний час. Але мова зовсім не йде про те, що минуле невідворотно та безальтернативно визначає майбутнє” [7, с. 127]. Отже існує певна залежність від траєкторії попереднього розвитку, і це „означає, що історія має значення. Не можна зрозуміти

альтернативи, з якими ми стикаємось сьогодні..., не простеживши шлях інкрементного розвитку інститутів” [7, с. 130]*.

Друга група факторів безпосередньо стосується стратегії реформ, їх змісту та методів імплементації. У даному випадку йдеться вже не про певні обмеження та шанси, що існують на макрорівні, а про інтереси та можливості їх здійснення, мотиви, цінності та настанови, якими керувалися елітні верстви, впроваджуючи суспільні зміни. Так, певні реформи в Україні були відверто націлені на створення олігархії. Зокрема, йдеться про процеси приватизації державного майна як на законодавчому рівні, так і на рівні соціальної практики. Методи їх впровадження свідчать про ту ж саму тенденцію – всі найважливіші реформи приймалися без справжнього громадського обговорення і тим більше впливу широкого загалу на характер рішень. Більшість важливих економічних новацій були недвозначно спрямовані на створення прошарку великої буржуазії, про що в публічних виступах неодноразово заявляли самі лідери країни.

Стосовно факторів, які становлять шлях залежності, спробуймо виявити як і до якого ступеня сучасний політико-економічний режим олігархії є наслідком радянської спадщини, тобто структурних, інституційних елементів і соціокультурного спадку у вигляді домінуючих цінностей, соціальне визнаних норм і моделей поведінки, традицій та звичаїв. Усі ці попередні умови впливали на правлячі еліти, сприяючи створенню олігархату. Як буде продемонстровано нижче, існує тісний взаємозв'язок і спадкоємність між дореформеною ситуацією та самою стратегією реформ. Отже, розглянемо фактори становлення олігархії, які спираються на спадщину радянського минулого.

По-перше, одержавлення всього суспільного життя, гіпертрофована роль держави в суспільному житті, концентрація гігантських ресурсів призвели до недорозвинутості недержавної сфери – як незалежної економічної діяльності, так і громадянського суспільства. Це наклало свій відбиток на модель накопичення капіталу в нових умовах. Успіх бізнес-проекту в багатьох випадках залежав від сприятливого ставлення з боку держави, точніше її представників – чиновництва, а слабкість і залежність від держави підприємців посилювалось домінуванням в його середовищі поглядів про необхідність державної підтримки як передумови успіху.

По-друге, відсутність верховенства права, нерозвинута правова свідомість, неповага до закону, відсутність традицій правової держави створювали сприятливу для розповсюдження позаправових й антисоціальних практик у діяльності новонародженої буржуазії.

По-третє, слабкість громадянського суспільства як на інституціональному рівні, так і ціннісно-діяльнісному робила неможливою і формування сильного та незалежного підприємницького середовища, здатного створювати інститути для захисту власних прав поза державними структурами. Виник дисбаланс сил між першим і другим секторами при майже повній відсутності третього. В умо-

* Аналітичні можливості саме такого підходу при вивченні проблеми ефективності сучасних інститутів демократії в залежності від попереднього довготривалого історичного досвіду, зокрема традицій громадської активності, були блискуче продемонстровані в фундаментальному дослідженні Роберта Патнэма [8].

вах браку автентичних традицій третього сектору бізнес-кола не були здатні зрозуміти його роль у процесах становлення підприємництва. Ці наслідки даються взнаки і тепер, майже після двадцяти років формування приватного сектору. Слабкість громадянського суспільства надавала майже необмежені можливості для інсайдерів розграбовувати національні багатства, надаючи їм додаткові переваги в конкурентній боротьбі з бізнесменами-новачками. Саме ж суспільство було позбавлене можливості контролю за всіма процесами трансформації, включно з приватизацією державної власності. Нерозвинутість громадянського суспільства означала, що відсутня активна та сильна суспільна сила з необхідними ресурсами, інструментами, інтересами та мотивацією, яка була б здатна приборкати клієнтську корупцію та змінити саму модель суспільної організації.

По-четверте, домінування в радянську епоху специфічної структурної моделі економіки – вертикально інтегрованих і монополізованих галузей економіки – полегшило привласнення державної власності інсайдерами, зокрема менеджерами (директорами) підприємств в умовах стихійної приватизації.

По-п'яте, підданський та негромадянський тип політичної культури зробив неминучим процес олігархізації суспільства на всіх рівнях. Протягом десятиліть панування комуністичного режиму певні риси традиційної культури отримали подальше підсилення, зокрема різкий вододіл і дихотомічний антагонізм між царинами приватного та публічного життя. Негативне сприйняття політичної сфери закріпилось ще глибше в колективній свідомості українців [9, с. 210].

Для радянського суспільства був притаманний дуалізм офіційних і неофіційних норм, тобто неспівпадіння неофіційних норм, які регулюють повсякденне життя людей, та норм, офіційно санкціонованих владою [10]. Соціальна реальність сучасного українського суспільства практично повністю регулюється нормами позаправового та неофіційного характеру, що значною мірою типово для домодерних суспільств. Те ж саме стосується вкрай звуженого публічного простору та фрагментації суспільного життя.

Такий стан речей пояснюється, на думку багатьох дослідників, особливою природою владних відносин, зокрема т. зв. „нав'язаною владою” [10]. Такий характер влади пояснюється хронічною слабкістю громадянського суспільства та домінуванням протягом тривалого історичного періоду авторитарних і деспотичних режимів, відстороненням народу від впливу на прийняття політичних рішень, за винятком рідкісних періодів революційного піднесення, а також підданською та периферійною політичною культурою народних мас. Один з дослідників пострадянських суспільств називає таку культуру „гетто-подібною” та пов'язує її становлення з особливостями більшовицьких режимів у країнах Східної Європи [9, с. 210].

По-шосте, відсутність сильної та консолідованої опозиції на початку трансформації стала одним з найвагоміших факторів олігархізації політичного та суспільного життя. Національно-демократичні сили фактично самоусунулись від прийняття найважливіших рішень в економічній сфері, уклавши негласний пакт з номенклатурою про розподіл сфер впливу: культурно-символічний простір –

зона відповідальності націонал-демократів, а економіка — „червоних директорів” і номенклатури. Так процеси державотворення та соціально-економічного реформування були фактично відокремлені одне від одного. Націонал-демократичний табір явно недооцінив роль економічних чинників у формуванні нової незалежної держави, віддавши контроль над економічними процесами в руки старої еліти.

Політичним інструментом для створення олігархії на перших етапах становлення України стала т. зв. „партія влади” — аморфне в ідеологічному плані, неформальне об’єднання, яке включало до свого складу стару комуністичну номенклатуру, технократію та частину нової національної еліти. Збереження владних повноважень і недопущення конкуренції з боку інших політичних сил було головним об’єднуючим мотивом цього утворення.

Окрім зазначених вище внутрішніх механізмів, зовнішньополітична ситуація, а саме розклад сил на міжнародній арені також сприяли зміцненню олігархічної системи. На момент початку радикальних перетворень у постсоціалістичному світі в середовищі міжнародної політичної та економічної еліти панував т. зв. Вашингтонський консенсус, який базувався на неоліберальній ідеології та економічній політиці. Це дало можливість таким міжнародним інституціям, як МВФ і почасти Світовому банку, які відігравали найважливішу роль в розробці рецептів перетворень, нав’язати модель економічних реформ без врахування національної специфіки. Ці рецепти включали в себе проведення швидкої лібералізації цін і торговельного режиму, приватизацію державної власності та макроекономічну стабілізацію. Нав’язані ззовні ринкові реформи за методом „шокової терапії””, за влучним виразом Теодора Гербера та Майкла Гаута, створили „більше шоку, ніж терапії” [11]. Перебільшений акцент на економічній лібералізації за рахунок демократичної консолідації суспільства призвів до посилення авторитарних тенденцій і накопичення додаткових переваг у руках правлячого політичного класу, послабивши й без того вкрай обмежені можливості громадянського суспільства здійснювати контроль за діями влади та впливати на перебіг суспільних перетворень.

В результаті більша відкритість українського суспільства, його інтегрованість до глобального оточення в економічному та політичному плані призвели до подальшого вкорінення та легітимізації олігархату. У певному сенсі він став результатом негласного компромісу між правлячим внутрішнім класом і елітами розвинутих країн, політика яких по відношенню до України визначалася економічними та геополітичними інтересами контролю над цією територією задля збереження напівпериферійного статусу регіону. Це дозволяло диктувати свої умови відносно напрямів проведення міжнародної політики та забезпечувати сприятливі умови для економічного домінування.

Таким чином, економічні реформи впроваджувалися виключно в інтересах правлячих кіл. Приватизація, лібералізація зовнішньої торгівлі, бартерні угоди стали головними інструментами збагачення привілейованих верств населення в перші роки реформ. В умовах конфіскаційної за своєю суттю лібералізації, за відсутності капіталів та за повної деморалізації суспільства приватизація проходила непрозоро, кулуарно та виключно в інтересах еліти, зокрема менедж-

жерів державних підприємств. Невипадково в Україні нині спостерігається одна з найбільших на пострадянському просторі концентрація виробничих активів у руках менеджерів [12, с. 76–77]. Спонтанна приватизація відкривала необмежені можливості для порушень, зловживань, всеохоплюючої корупції. З приводу того, що виступає причиною корупції, часто-густо цитують Роберта Клітгарда, який стверджує, що „корупція – це монополія плюс свобода дій мінус відповідальність”. Іншими словами, хтось має мати монополію на прийняття рішень та їх втілення в життя, при цьому не будучи зобов’язаним нести відповідальність. Це створює ситуацію безконтрольності та безкарності, стимулюючи до великих зловживань. Ці ж самі передумови сприяють формуванню олігархії. Приватизація мала глобальні наслідки не тільки в економічному плані, але й для подальших процесів політичного реформування, роблячи демократичну консолідацію неможливою, а також визначаючи хід процесів у асоціальной сфері.

Заключні положення

Олігархія, яка сформувалась за роки незалежності в Україні, стала результатом складного поєднання чинників радянського минулого та специфічної моделі трансформації, впровадженої в постсоціалістичну епоху. Соціокультурні норми, інститути та структурні особливості минулого були розвинуті та доповнені раціональними, прагматичними інтересами еліт, реалізованими в межах проолігархічної політики. Олігархічна модель суспільної організації не є виключно політичною характеристикою, що стосується правлячого режиму. Вона пронизує всі сфери суспільного життя, знаходячи відповідні їй структури в кожному інституціоналізованому середовищі та на рівні масової свідомості. У *політичному* вимірі олігархія базується на гібридній моделі державного урядування, яка є достатньо поширеною в сучасному світі та яка отримала назву конкурентного авторитаризму [13]. В *економічному* сенсі вона спирається на вкрай монополізовану економіку з обмеженими та деформованими механізмами ринкової саморегуляції та слабкорозвинутим і залежним малим бізнесом. У *соціальной* сфері вона вирізняється високою поляризацією, нерівністю, фрагментованістю соціальной структури, атомізацією суспільства, анемічністю моральних засад і слабким, майже відсутнім середнім класом. Збереження олігархічної моделі знижує конкурентоздатність суспільства, стримує можливості для його сталого та якісного розвитку, створює суттєві обмеження для використання творчого потенціалу різних верств населення та загрожує остаточно перетворити Україну на периферійну й відсталу країну світу.

1. *Сміряц Д.ж.* Глобалізація та її тягар: Пер. з англ. — К.: Вид. дім „КМ Академія”, 2003.
2. *Hellman J.* Winner Take All: The Politics of Partial Reforms in Postcommunist Transitions // *World Politics*, Vol. 50, No. 2, pp. 203–234.
3. *Dinello, Natalia.* 2002. Clans for Market or Clans fo Plan: Social Network in Hungary and Russia // *East European Politics and Society*, Vol. 50, No. 3, pp. 589–624.
4. *Gellner E. and Waterbury J.* (eds.). *Patrons and Clients in Mediterranean Societies.* — London: Duckworth, 1977.
5. Kaufman, R. 1974. The Patron-Client Concept and Macro-Politics: Prospects and Problems // *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 16, No. 3, pp. 290–320.
6. *Шайо А.* Клієнтизм та здирство: корупція в перехідному періоді // *Політична корупція перехідної доби: Скептичний погляд* / За ред. С. Роткіна та А. Шайо. — К.: КІС, 2004. — С. 1–20.
7. *Норт Д.* Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. — М.: Начала, 1997.
8. *Патнам Р.* Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії: Пер. з англ. — К.: Основи, 2001.
9. *Jowitt, Ken.* 1992. The Leninist Legacy. In: Banac, Ivo (ed.) *Eastern Europe in Revolution.* — Ithaca, London: Cornell University Press, pp. 207–224.
10. *Олейник А.Н.* Тюремная субкультура в России: От повседневной жизни до государственной власти. — М.: Инфра-М, 2001.
11. *Gerber, Theodore and Hout Michael.* 1998. More Shock than Therapy: Market Transition, Employment and Income in Russia, 1991–1995 // *American Journal of Sociology*, Vol. 104, No. 1, pp. 1–50.
12. *Бураковський І.* Економічна політика України: формальні і реальні альтернативи // *Політична думка.* — 1999. — № 4. — С. 76–86.
13. *Way, Lucan.* 2004. The Sources and Dynamics of Competitive Authoritarianism in Ukraine // *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 20, No. 1, pp. 1–19.